

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

**КРИВОРІЗЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
Державного вищого навчального закладу
«Криворізький національний університет»**

**Теорія і практика
формування мовної особистості
в умовах сучасних технологій
навчання і виховання
в загальноосвітніх закладах
та вищій школі**

Збірник наукових праць

Випуск 4

**Кривий Ріг
КПІ
2011**

спілкування, а й специфіки адресата, його соціальної ролі. Учні повинні чітко уявляти собі соціальну роль, яку їм доводиться виконувати, і осмислено діяти від імені її імені (учителя, лікаря, листоноші, водія, актора, кондуктора, продавця, покупця, клієнта тощо). Необхідно звернути увагу на ще одну педагогічну умову навчальної ситуативно-рольової діяльності молодших школярів – посилення активізації комунікативної взаємодії, істотне зростання самостійності мислення і культури поведінки. Мислення школяра набуває все більш самостійного, активного, творчого характеру. Учні набувають не тільки відповідних умінь і навичок мовленнєвої взаємодії, а й набувають певного соціального досвіду, необхідного їм у подальшому житті.

Література

1. Глазова О. Ситуативні вправи для формування умінь і навичок діалогічного мовлення // Дивослово. - 2003. - №5. - С. 40-42.
2. Курач Л., Прищеп О. Ситуативні ролі – позитивний фактор розвитку діалогічного мовлення учнів початкових класів // Поч. шк. - 2005. - №10. - С. 18-21.
3. Ляховицкий М.В. Структура речової ситуації и ее реализация в учебно-воспитательном процессе/М.В. Ляховицкий, Е.И., Вишневский.- М.: Просвещение, 2007.- 178с.
4. Шевцова Л.С. Методика застосування мовленнєвих ситуативних завдань: [метод. збірник]/ Л.С.Шевцова. – Житомир, 2004. – 94с.

ДИДАКТИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ

Л.Шпачук, Л.Позоонець

Аналіз психолого-педагогічної літератури (Л.Виготський, Г.Вусик, Л.Варзацька, М.Вашуленко, М.Девдера, С.Коновець, Г.Костюк, І.Кравцова, О.Павлик, О.Савченко та ін.) дозволяє стверджувати, що в кожній дитині природою закладений певний творчий потенціал. За Г.Вусик, *«творчість – це здатність не просто до вищого рівня виконання певної роботи, а до її перетворення та розвитку»* [2, с.21].

Виявити творчі здібності, розвинути їх якомога повніше – таке завдання стоїть перед кожним учителем початкової ланки навчання. Для цього надзвичайно важливо навчити дитину не тільки творчо мислити, а й бачити прекрасне, тонко сприймати навколишній світ, правильно, образно і влучно висловлювати думки. Робота ця копітка, об'ємна, то ж вимагає часу і системної організації. Без сумніву, успішно розвиває творчі здібності учнів той учитель, який є творчою індивідуальністю і до організації навчального процесу підходить творчо.

Свого часу Л.Виготський слушно зазначав, що «навчання створює зону найближчого розвитку, тобто породжує у дитини цілий ряд внутрішніх процесів розвитку, які є для дитини можливими тільки у сфері

стосунків з людьми, але які, внутрішньо розвиваючись, стають внутрішнім надбанням дитини» [1, с.15].

Безперечно, навчання з цієї точки зору не є розвитком, але правильно організоване навчання дитини зумовлює розумовий розвиток, який поза навчанням неможливий, бо навчання – це внутрішньо необхідний і загальний момент у процесі розвитку в дитини не природних, а історичних особливостей людини... Процеси розвитку не збігаються з процесами навчання; процеси розвитку йдуть за процесами навчання, що створюють зони найближчого розвитку [1, с.15].

Педагог же передовсім спрямовує і коригує розумову і творчу діяльність своїх вихованців, послуговуючися продуманою, майстерною, динамічною й емоційною методикою, розробленою з урахуванням вікових особливостей, нахилів учнів, їх творчих здібностей і можливостей.

Для цього в арсеналі сучасної педагогічної науки існує чимало технологій, які з огляду на їх креативну спрямованість, творчо активізувальні цілі й розвивально-виховний характер та їх безпосередній зв'язок з різними видами мистецтва, творчої діяльності можна назвати *креативними освітніми технологіями*.

До них, за С. Коновець, належать такі:

- особистісно зорієнтована, «вальдорфська педагогіка»,
- технологія саморозвитку (за М. Монтесорі),
- технологія розвивального навчання,
- технологія формування творчої особистості,
- технологія колективної творчої діяльності й виховання,
- технологія створення ситуації успіху (за авторством А.Белкіна),
- інтеграція [5, с.21].

Креативні освітні технології варто визнавати ефективним способом здійснення таких еволюційних процесів, як модернізація та вдосконалення вітчизняної системи освіти й виховання та цілеспрямований і послідовний творчий розвиток кожної дитини.

Їх застосування в реальному навчальному процесі уможливило встановлення «Я – концепції», що полягає в усвідомленні учнем власної суб'єктивності, соціалізації, культурної ідентифікації, життєвого і творчого самовизначення тощо; використання емоційних, інтелектуальних творчих можливостей особистості кожної дитини; формування естетичних потреб, оцінок, смаків засобами мистецтва; розвиток уяви, образного мислення дітей тощо.

З-поміж креативних освітніх технологій вирізняється передусім «вальдорфська педагогіка», яку виправдано вважають сучасною духовно-науковою екологією становлення особистості; вона є формою втілення ідей «вільного виховання» та «гуманістичної педагогіки» [5, с.22].

Ця освітня технологія розглядається як система самопізнання й саморозвитку кожної особистості засобами мистецтва в умовах свободи навчання, виховання й творчості, у двоєдності чуттєвого та надчуттєвого досвіду духу, душі і тіла. Грунтуючись на антропософії, вона допомагає

втілювати в шкільну практику ідеї «вільного виховання» та «гуманістичної педагогіки». Сутність „вальдорфської педагогіки” полягає в тому, що розвиток здатності до пізнання, і зокрема розвиток образного сприйняття світу, відповідно приводять людину до досконалості.

«Вальдорфську педагогіку» можна схарактеризувати також як цілісну систему самопізнання, в якій (у період навчання) образотворчість має посідати одне з найперших місць у навчально-виховному процесі й повинна бути спрямована передусім на учня та його інтереси, а живопис, малюнок, ліплення органічно вплетені в опанування усіх предметів”, – вважає Р.Штейнер [див.: 5, с.23].

До того ж, основне завдання кожного вчителя вальдорфської школи – не зачіпаючи власного «Я» учня, сприяти його розвитку таким чином, щоб його «дух» – індивідуальність міг би стати досконалим і творчим (креативним). Неабияке значення при цьому має натхнення і творча праця вчителя, бо «імпульси, що йдуть від учителя, його активна участь у творчій діяльності дітей постійно підтримують у них незмінний та глибокий інтерес до творчої роботи» [5, с.21].

Не менш результативною, на думку Л.Варзацької, М.Вашуленка, М.Девдери, С.Коновець, І.Кравцової, О.Савченко, освітньою технологією є *інтеграція*. «Головна мета інтегрованого навчання – допомогти дітям виробити цілісне бачення навколишнього світу та самого себе, зайняти певну життєву позицію щодо природи і суспільства» [7, с.9]. Ця технологія, без сумніву, сприяє розширенню світогляду школярів, коли завдяки взаємопроникненню різних навчальних матеріалів стає можливим повніше усвідомити сутність опорного навчального матеріалу. Крім того, інтеграція стимулює творчу діяльність учнів та створює оптимальні умови як для охоплення творчим процесом усього учнівського колективу, так і для самореалізації кожного окремого учня. Не випадково, що педагоги, скажімо, гімназії «Консул» №86 м. Києва розглядають її в якості потужного активізуально-стимулювального фактора [5, с.21].

Важливим резервом у процесі творчого розвитку школярів у сучасній школі є така креативна технологія, як *колективна творча діяльність і виховання*, котра являє собою особистісно зорієнтовану систему формування пізнавально-світоглядної, почуттєво-емоційної, діяльнісно-творчої сфери особистості школяра.

Вона об'єднує учнів у новій колективній творчій справі та уможливує процес розвитку особистості через єдиний виховний колектив, коли потреба бути корисним виступає в учня важливим мотиваційним фактором для творчого самовираження.

На переконання С.Коновець, «колективні форми творчої діяльності можуть бути досить результативними не лише на урочних заняттях, а й у позакласній роботі, оскільки у процесі спільної взаємодії не тільки одного, а навіть кількох учнівських гуртків може здійснюватися справжня співтворчість, яка дарує радість і емоційно-естетичне задоволення як колективу в цілому, так і його членам зокрема» [5, с.25].

Колективна творча діяльність викликає, як переконує практика, у більшості учнів усвідомлення власної праці як важливої частини колективної творчості (у класі, групі, гуртку тощо). Вона здійснює і особливий виховний вплив на учнів, адже діти вчаться уважніше ставитися до спільної мети:

«діяльність особистості в колективі дає їй певні можливості для самовираження, самореалізації, самовпевненості, самооцінки (за З.Фрейдом) і в результаті – досягнення рівноваги особистості з оточенням» [5, с.22].

У шкільній практиці особливо популярними є такі колективні форми діяльності, як оформлення книжок, олімпіади, художньо-етнографічні експедиції, різні інтегровані заходи, приміром: українські вечорниці, колядування, щедрування, свята Матері, Різдва, Нового року тощо, в яких поєднуються різні види творчої діяльності учнів, розкриваються різнобічні творчі здібності їх.

Особливо важливі з огляду на актуальність *шкільні олімпіади*, які можуть бути цікавими для втілення («Світ улюблених казок», «Рідна країна – Україна» тощо). Форми колективної роботи під час олімпіади можуть бути різними, але організуються вони за чітко продуманим планом:

– перший етап – постановка завдання у формі привабливого оголошення учням;

– другий етап – підготовка до розв’язання завдання: обираються члени команди, створюються емблеми, продумується девіз команди, плануються моменти підготовки;

– третій етап – колективне обговорення задуму, основних кроків його втілення, вибір виражальних засобів та розподіл «ролей» для членів команди;

– четвертий етап – втілення задуму, коли команди презентують свою комплексну творчу роботу [5, с.23].

При цьому в шкільній практиці не залишаються поза увагою традиційні форми навчання, але вони модифікуються й інтенсифікуються, поєднуючи раціональні та емоційні види діяльності, надають простір для ініціативи дітей. Так, для розвитку творчих здібностей, інтелектуального потенціалу рекомендовано використовувати (враховуючи рівень підготовки учнів): *проблемні, дослідницькі та пошукові методи навчання*. Під керівництвом учителя учень включається в пошук істини і досягає її розкриття власними зусиллями або простежує від думки педагога. У такий спосіб молодший школяр отримує не готові знання, а здобуває їх власною працею, тобто вчиться мислити. Це передовсім творчі завдання, які дають кожному учневі можливість саморозкритися [8, с.16].

Зазначимо, що навчальне завдання можна вважати проблемним, якщо на його основі вчителем створено проблемну ситуацію. Для цього завдання має містити інформаційно-пізнавальну суперечність, мати достатню позитивну мотивацію в навчальній діяльності учнів та відповідати їх

інтелектуальним можливостям. Це можуть бути *навчальні задачі, питання, практичні завдання*.

Оскільки процес розв'язання проблемного завдання складний, то необхідно попередньо навчати школярів поетапного розв'язання навчальної проблеми і відповідних прийомів навчальної роботи.

Пам'ятка для розв'язання проблемного завдання:

1) усвідомлення проблеми, розкриття суперечності. Необхідно виконати такі дії: уважно прочитати завдання, знайти умову й вимоги завдання; пригадати все, що знаєте про це явище; з'ясувати раніше здобуті знання й нову інформацію, виявити суперечність, приховану в завданні.

2) формування гіпотези. Висловити припущення про причини виникнення (існування) явища, тобто сформулювати гіпотезу.

3) доведення гіпотези. Треба поставити нове запитання, виходячи з припущень, висловлених у гіпотезі, відповісти на це запитання, по можливості перевірити свою відповідь.

4) узагальнений висновок. Слід відповісти на запитання:

– Які нові знання здобули?

– Що нового дізналися про причинно-наслідкові зв'язки, які пояснюють це явище?

З-поміж новітніх підходів щодо реалізації проблеми розвитку творчих здібностей школярів помітне місце посідає *евристичний метод* як частково-пошуковий метод організації творчої діяльності учнів на основі поелементарного засвоєння ними знань і способів діяльності [13, с.23].

Цей метод ґрунтується на висновках психології творчого або продуктивного мислення (за Л.Виготським) про те, що «творчість – це норма дитячого розвитку, схильність до творчості взагалі властива будь-якій дитині. Однак, беручи участь у творчій діяльності, дитина може діяти, керуючися певним зразком (пасивно-наслідувальна діяльність), може з багатьох запропонованих варіантів рішень самостійно обирати один (активно-наслідувальна діяльність), і нарешті, вона може придумати, створити якісно щось нове (творча діяльність). Кожен учень на певному етапі спроможний до якогось з окреслених типів діяльності у більшій чи меншій мірі. Саме це й має враховувати вчитель» [1, с.15].

Слід враховувати ще й те, що навчальний процес, спрямований на розвиток творчих здібностей, будується з урахуванням активності учнів. Тому вчителі планують педагогічні ситуації осмислено, з опорою на досягнення учнів, на те, що вони вміють, знають, з урахуванням їх творчих можливостей.

На сьогодні перед учителями стоїть завдання не повідомити матеріал і перевірити знання учнів, а виявити досвід учнів щодо викладеної вчителем інформації, тому й змінилася структура уроку: учні, як правило, співпрацюють у діалозі з учителем, висловлюють свої думки, діляться інформацією, обговорюють те, що пропонують однокласники, відбирають під керівництвом учителя той матеріал, що закріплений науковими знаннями.

Найголовніше завдання кожного вчителя в будь-якій ситуації – створити в класі атмосферу творчості, і більше того, вчитель має розуміти психологічну сутність цього процесу. Це насамперед не насильне навчання, а заохочення до пізнання, повага інтелектуальної сили дитини, що найкраще реалізується в умовах *інтерактивного навчання*.

За М. Девдерою, М. Коченгіною, Н. Максимовою, Л. Порох, високі потенційні можливості для розвитку творчих здібностей молодших школярів криються в письмових роботах, бо «у різних типах і видах письмових робіт є більш чи менш виражений елемент творчості, оскільки в них так чи інакше виявляється особистість, обдарування, смаки, уподобання, рівень підготовки» [4, с.57]. «Творчою роботою слід вважати таку, яка є наслідком цілком самостійної діяльності в процесі осмислення певної теми, питання», – визначає М.Девдера [4, с.57].

Таку ж думку обстоюють Н.Максимова і Л.Порох, які вважають, що «для формування навичок самостійного викладу думки усно і на письмі виключно велике значення має опрацювання учнями своїх творчих робіт. У методичній літературі відомий такий прийом роботи над творами, як виправлення їх. Звичайно, це ефективний засіб навчання, особливо якщо виправлення проводиться у присутності автора. Він, по-перше, привчає до копіткої роботи над темою, по-друге, педагог може застосувати індивідуальний підхід до кожного. Нарешті, якщо вчитель лише вказує на недоліки роботи, не виправляє їх, він не глушить ініціативи, а навпаки розвиває її» [11, с.19].

Творчі або підготовчі вправи, що використовуються вчителями на уроках рідної мови, є допоміжними в процесі підготовки учнів до написання власне творчих робіт і допомагають дітям зрозуміти різноманітність наявних засобів вираження (висловлення) думок і почуттів, розвивають логічне мислення, тренують мозок. Тому в шкільній практиці широко використовуються такі види творчих вправ:

- творче списування,
- творчі диктанти,
- твори – мініатюри за опорними словами,
- твори за поданим початком чи кінцівкою, окремі види ділових паперів тощо.

Важливість творчих робіт з мови не підлягає сумніву, бо вони не тільки закріплюють знання, але й вдосконалюють здібності учнів, прищеплюють любов до художнього слова, виховують високі моральні якості. У письмових творах поєднуються логічні операції (аналіз, синтез, порівняння), роздуми, спостережливість, життєвий досвід, словниково-стилістична та лексико-граматична робота. Якщо твір буде результатом свідомої роботи розуму і почуттів, продуктом власної творчості, то в ньому обов'язково відіб'ється особливість автора.

О.Савченко слухна в тому, що «розвиток творчих здібностей дітей неможливий без певного розвитку їхньої уяви, здатності до фантазії. Обов'язковою ознакою творчого мислення є вміння уявляти, тобто

здатність бачити те, чого раніше не бачив, уміння перевести словесний опис у наочний план» [12, с.70-71]. Тому вона радить застосовувати такі творчі роботи:

- скласти твори за аналогією або за протиставленням;
- придумати кінець оповідання, домислити події, які могли б передувати зображуваним;
- скласти загадки за прочитаним;
- уявити наслідки, які могли б відбутися при зміні часу описуваних подій;
- скласти нове оповідання за цією самою назвою [12, с.72].

Як на наш погляд, то запропоновані О.Савченко також пізнавальні завдання: на порівняння, на аналогію, на визначення головного, на узагальнення і конкретизацію знань, на визначення і пояснення причинно-наслідкових зв'язків, на формування оцінних суджень, на визначення образної та смислової ролі слова і словосполучення, без сумніву, активізують інтелектуальну діяльність молодших школярів і уможливають розвиток їх творчих здібностей.

Цілком слушно видається пропозиція О.Полєвікової про те, що розробку методики роботи над творчими вправами слід здійснювати з урахуванням семи типів особистості учня:

«Гравець словами» – учень, який має лінгвістичні здібності;

«Допитливий аналітик» – учень, який має математичні здібності, логічно мислить;

«Візуальний спостерігач» – учень, який потребує простору для навчання;

«Любитель музики» – учень, який добре сприймає інформацію на слух;

«Непосидючий» – фізично активний учень;

«Співрозмовник» – соціально активний учень;

«Сам собі пан» – учень-індивідуаліст [9, с.22].

Диференціація учнів за розгляданими критеріями дозволяє застосовувати такі методи активізації творчого пошуку, як:

1. Метод евристичної загадки.
2. Метод Мозкової атаки.
3. Метод синектики.
4. Метод гірлянд запитань.
5. Метод ліквідації безвихідних ситуацій.
6. Метод фокальних об'єктів.
7. Прийоми пошуку евристичного мислення (за Е. Де Боно).
8. Техніка сили розуму (за Дж. Гр.Скоттом).
9. Метод Меттчета.
10. Евристичні прийоми розв'язання завдань (за Л.Дж.Фогелем, Д.Пойа, Ю.Кулоткінім).
11. Методи усвідомлено-логічного типу [9, с.22].

Неабиякі потенційні можливості як для організації творчої діяльності на уроках, так і для формування творчих здібностей молодших школярів криються, на думку О.Павлик, у матеріалах підручників з рідної мови, зокрема для 4 класу. Використовуючи їх або ж укладаючи власні за аналогією, вчитель має змогу значно урізноманітнити й оптимізувати роботу на будь-якому етапі уроку: під час мотивації навчальної діяльності, актуалізації опорних знань, засвоєння нового матеріалу, а також під час закріплення вивченого. Цінність використання творчих завдань, на думку методиста, полягає в тому, що «систематичне і цілеспрямоване запровадження творчих вправ на уроках мови сприяє розвитку мислення та уяви дітей, а отже, і обох півкуль головного мозку, оскільки ліва півкуля відповідає за логічні процеси, а права – за інтуїтивні. Обидві півкулі є зв'язаними між собою частинами одного робочого органу, і найбільші досягнення, найбільша продуктивність помічені інтеграцією, взаємозв'язком обох півкуль» [10, с.17], що спостерігається під час виконання учнями завдань творчого характеру.

На переконання Т.Гап'юк, «використання технічних засобів навчання (кінофільмів, телепередач, звукозаписів тощо) з метою розвитку творчих здібностей учнів не тільки збагачує методику викладання рідної мови, дає можливість розробляти методичні прийоми навчально-виховної роботи, а й приваблює своєю новизною та свіжістю, розширює взаємозв'язки між уроками з мови та інших дисциплін. Переглядаючи фільми або телепередачі, учні одержують емоційну наснагу, що безпосередньо відбивається на якості творчих робіт, бо стимулює творчий процес» [3, с.3].

Оскільки здібності дитини найкраще проявляються лише в тій діяльності, яка вимагає розвитку саме цих здібностей, то зрозуміло, що для розвитку творчих здібностей необхідна діяльність, яка містить у собі творчість. Тому не випадково, що на думку багатьох педагогів, ідеальним для розвитку творчості є навчання з використанням *ігрових елементів*, адже саме гра навчає таким обов'язковим для розвитку творчості здібностям, як моделювання, порівняння, узагальнення, конкретизація, навчання мистецтву доводити, прогнозувати тощо. Крім того, гра приносить внутрішню розкутість, без якої не може бути творчості.

Науково доведено, що на основі ігрової діяльності у дитини формується ряд психологічних новоутворень. Це передовсім уява та символічна функція свідомості, які дозволяють дитині здійснювати у своїх діях перенесення властивостей одних речей (фактів) на інші, а це, як відомо, – ґрунт для розвитку творчої діяльності. «Задовольняючи свою природну, невсипучу потребу в діяльності, у процесі гри учні «добувають» в уяві все, що недоступне їм у навколишній дійсності. У захопленні вони не помічають, що вчать, розвивають фантазію» [13, с.12]. Разом з тим, у дитини виникає осмислена орієнтація у власних переживаннях та їх узагальнення, на основі чого можуть бути сформовані навички їх культурного вираження.

Таким чином, формування творчих здібностей молодших школярів уможливають такі дидактичні умови, як:

– впровадження в навчально-виховний процес молодших школярів інноваційних креативних технологій; проблемних, дослідницьких, евристичних, пошукових, ігрових, наочних методів навчання;

– застосування системи творчих вправ і завдань із урахуванням індивідуальних особливостей і рівня творчих здібностей дітей;

– створення в класі атмосфери творчості і ситуації успіху кожному учневі через використання різних видів вербального і невербального заохочування.

Література

1. Виготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. /Л.С. Виготский – М.: Просвещение, 1982. – Т. 1. – 423с.
2. Вусик Г. Розвиток, формування та використання здібностей учнів у процесі шкільного навчання /Г. Вусик//УМЛШ. – 2001. – № 2. –С.21-23.
3. Гап'юк Г.В. Нестандартні завдання з математики – засіб розвитку творчих здібностей/ Г.В. Гап'юк//Поч.школа. –1991. –№12. –С.3-9.
4. Девдера М.В. Підвищення ефективності уроку з мови /М.В. Девдера //УМЛШ. – 1989. –№ 6. – С. 57-59.
5. Коновець С. Креативні освітні технології у практиці сучасної школи /С. Коновець //Поч. школа. – 2004. – № 10. – С. 20-23.
6. Кравцова І.А. Формування творчих здібностей в учнів 3 класів на уроках читання: методичний посібник /Інна Адамівна Кравцова, Катерина Олександрівна Кузьменко. – Кр.Ріг: КДПУ, 2011. – 60с.
7. Кравцова І.А. Розвиток творчих здібностей молодших школярів засобами інтегрованих уроків: методичний посібник /Інна Адамівна Кравцова, Анна Сергіївна Амброзьяк. –Кр.Ріг: КДПУ, 2011. – 63с.
8. Максимова Н. Психологічні умови забезпечення розвитку творчого потенціалу учнів /Н. Максимова, Л. Порох //Поч. школа. – 2001. – № 5. – С. 18-20.
9. Моніторинг якості знань учнів початкової школи /Упорядник О.Б. Полевикова. – Х.: Вид.група «Основа»: «Триада +», 2008. – 256с.
10. Павлик О.А. Творчі завдання як засіб розвитку писемного мовлення молодших школярів/Олена Анатоліївна Павлик//Теорія і практика формування мовної особистості в умовах сучасних технологій навчання і виховання в загальноосвітніх закладах та вищій школі: збірник науково-методичних статей кафедри ЗМПН/ за заг.ред. О.А.Павлик. –Вип.3. –Кривий ріг, 2010. –С.16-24.
11. Порох Л. Розвиток творчої особистості школяра як психолого-педагогічна проблема сучасності /Л. Порох //УМЛШ. –2001. –№2. –С.42-44.
12. Савченко О.Я. Розвиток пізнавальної самостійності молодших школярів /Олександра Яківна Савченко. –К.: Рад. школа, 1982. –176с.
13. Хуторской А.В. Эвристическое обучение: теория, методология, практика/ А.В.Хуторской. – М.: МПА, 1998. – 226 с.